

Mübariz Ağalarlı

<https://orcid.org/0000-0001-8588-1019>

Associate Professor, Azerbaijan National Academy of Sciences of History Institute; Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan, mubariz.aqalar@gmail.com

Atf Künyesi | Citation Info

Ağalarlı, M. (2023). Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkilerinde Güney Azerbaycan Meselesi *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin 100. Yılı Özel Sayısı, 10 (2), 369-390.

Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkilerinde Güney Azerbaycan Meselesi

Öz

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk Dönemi'nde Türkiye'nin İran'a yönelik dış politikasında Güney Azerbaycan meselesi ana faktörlerden biriydi. Pehlevi rejiminin yürüttüğü asimilasyon siyaseti, İran'da yaşayan gayri-fars toplumlara karşı panfarsizm politikasının uygulanması Rıza Şah Pehlevi reformalarının başarılı olmasında engeller yaratmıştır. Rıza Şah Hükümeti'nin ırkçı politikasının temel hedeflerinden biri İran'da Türk Dili'nin işlenme arealını kısıtlamak, mümkün olduğu kadar unutturmak idi. Pehleviler döneminde İran'da yürütülen bu politika Türkiye'de olumlu karşılanmıyordu. Panfarsizm politikasına karşı tedbirler görülmesinin gerekli olduğu gündeme getirilirdi. Bu çalışmada Atatürk Dönemi Türkiye-İran ilişkilerinde Güney Azerbaycan meselesi ele alınarak bu dönem Türkiye-İran ilişkilerine Güney Azerbaycan sorununun etkileri üzerinde durulmuştur. Güney Azerbaycan'daki sorunlar hakkında Van Hudut Komiseri Süleyman Harbi'nin görüş ve isteklerini içeren belgeler, Birinci Genel Müfettişlik Başmüsaviri'nin bölgeye yaptığı bir gezi sırasında karşılaştığı sorunlar ve bunlara dair uygulanacak politikaları içeren raporları, bu dönemde Türkiye'de faaliyet gösteren Türk ocaklarına mensup dergilerde Güney Azerbaycan sorununun öne sürülmesi ve diğer meselelerin incelenmesi makalenin ana konusunu ifade etmektedir. Makalede Türkçe, Azerbaycan Türkçesi ve Farsça kaynaklar kullanılarak Atatürk Dönemi Türkiye-İran ilişkilerinde Güney Azerbaycan meselesi ele alınarak incelenmiş, uzun bir süre içerisinde Türk aydınları ile Pehlevi Hükümeti politikasını destekleyen panfarsist aydınlar arasında ideoloji ve kültürel alanda yaşanan tartışmalar araştırma konusu olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Atatürk Dönemi, Türkiye, İran, Güney Azerbaycan meselesi

South Azerbaijan Issue in Turkey-Iran Relations during the Atatürk Period

Abstract

During the era of Gazi Mustafa Kemal Atatürk, the founder of the Republic of Turkey, the South Azerbaijan issue was one of the main factors in Turkey's foreign policy towards Iran. The assimilation policy of the Pahlavi regime and the implementation of the policy of panfarsism against the non-Persian communities living in Iran created obstacles to the success of Reza Shah Pahlavi reforms. One of the main objectives of the racist policy of Reza Shah's government was to limit the scope of the Turkish language in Iran and to make it forgotten as much as possible. This policy, which was carried out in Iran during the Pahlavi period, was not received favourably in Turkey. It was brought to the agenda that it was necessary to take measures against the policy of Panfarsism. In this study, the issue of South Azerbaijan in Turkey-Iran relations during Atatürk's period is discussed and the effects of the South Azerbaijan problem on Turkey-Iran relations in this period are emphasised. The main subject of the article is the documents containing the opinions and requests of Van Border Commissioner Süleyman Harbi about the problems in South Azerbaijan, the reports of the Chief Counsellor of the First General Inspectorate including the problems he encountered during a trip to the region and the policies to be implemented regarding these problems, the prominence of the South Azerbaijan problem in the journals of the Turkish Quarries operating in Turkey during this period and the examination of other issues. In the article, by using Turkish, Azerbaijani Turkish and Persian sources, the issue of South Azerbaijan in Turkey-Iran relations during the Atatürk period is analysed and the discussions between Turkish intellectuals and panfarsist intellectuals supporting the policy of the Pahlavi government in the ideology and cultural field have been the subject of research.

Keywords: *Atatürk Period, Turkey, Iran, South Azerbaijan issue*

Giriş

XX. yüzyılın başlarında Türk ve Müslüman dünyasında siyasi süreçlerle zengin bir dönem başlıyor. Bu dönem, iki büyük devletin – Ön Asya'da Osmanlı Devleti'nin ve İran'da Türk - Kaçar Hanedanlığı'nın çöküşü ve bu coğrafyada yeni milli devletlerin kurulması ile karakterize olunur. Bu dönemde dünyaya yayılmış inkılaplar kesinlikle Doğu ülkelerini de etkilemiştir. Bu olaylardan kaynaklanan yeni düşüncelerin maddi ve manevi etkileri Osmanlı ve Türk-Kaçar Hanedanlığı'nda da büyük toplumsal ve siyasal hadiseler yaratmış ve bu devletlerin çöküşünü hızlandırmıştır.

30 Ekim 1918 yılında Mondros Ateşkesi sonucunda Osmanlı devleti resmen Birinci Dünya Savaşı'ndan çıktı. Bu anlaşma ülkeyi beladan kurtaramadı, hatta onu daha da zor duruma düşürdü. Böyle karmaşık bir durumda, Mustafa Kemal Atatürk'ün rehberliğinde Anadolu'da Kurtuluş Savaşı - Milli Mücadele Hareketi başladı. Büyük Devletlere ve Emperyalist Güçlere karşı yapılan bu

Mücadele Hareketi 1923'de zaferle sona erdi. Bu hareketin sonucunda Osmanlı Devleti'nin siyasi ve hukuki varisi olarak - 29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti kuruldu. Bu dönemde Kaçar Türk Hanedanlığı siyasi kriz dönemini yaşıyordu. Yabancı devletlerin Ortadoğu politikası bu krizin daha da derinleşmesinde önemli faktörlerden biriydi. Çar Kazak polkunda asker, sonra mehterbaşı ve Kazak tugay komutanı olan Rıza'nın komutanlığında Kazak silahlı kuvvetleri 22 Şubat 1921'de İngilizlerin yardımı ile Kaçar Hükûmeti'ne karşı askeri darbeye önderlik etmiştir. Darbeden sonra Rıza Han Savaş Bakanı görevine atanmıştır. 1923 yılında İngilizlerin İran'daki ağalığına karşı protestolar genişlediğinden Ahmet Şah Kaçar yeni hükûmeti kurma görevini Rıza'ya verdi. Böylece 1921 yılında savaş bakanı, 1923 yılında ise başbakan olan Rıza "Han" unvanı ile İran'da iktidarı kendi elinde topladı.

Rıza Han iktidarının ilk dönemlerinde ülkenin farklı bölgelerinde devam eden milli- özgürlük hareketlerini Kazak askeri birlikleri vasıtasıyla işkenceyle yatırmış, Güney Azerbaycan'da Şahseven, Halhal, Talış ve Maku Hanlıklarını da kendisine tabi ettirmişti.

Rıza Han Başbakan olduktan bir ay sonra Ahmet Şah'ı, İran'ı terk ederek Avrupa'ya "tedaviye" gitmeye mecbur etmiştir. Ali Besiri "Hatıratı Rıza Şah" eserinde gösterir ki, Rıza Şah, "Evet, ben şahı mecbur ettim ki, İran'dan Avrupa'ya göç etsin" diyerek bahsetmiştir (XX. Yüzyıl Güney Azerbaycan edebiyatında demokratik ideyalar, 1990). Ahmed Şah, ülkeyi terk ettikten sonra Rıza Han İran'da 130 yıl hükmdarlık etmiş Kaçar Türk sülalesine son vermek için "Cumhuriyet" sloganını ileri sürmüştür.

Rıza taraftarları ülkedeki mevcut durumdan yaralanarak Meclis Milletvekillerine baskı yapmış ve İran Parlamentosu'nda Rıza'nın Şah seçilmesi meselesini gündeme getirmişlerdir (Novaya istoriya İrana, 1988. s. 297). 12 Aralık 1925 yılında Müessisler Meclisi'nde Rıza Han, İran Şah'ı seçilmiş, İran Anayasası değiştirilerek "Kaçar" kelimesi yerine "Pehlevi" kelimesi kullanmağa başlanmıştır (Medetoğlu, 2012; Novaya istoriya İrana, 1988, s. 297). Böylece Rıza Şah Pehlevi 25 Nisan 1926'da şahlık tacını kendi başına koyuyor ve resmen şah ilan ediliyordu.

Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra, Türkiye'de kurulmuş Cumhuriyet sistemi ve yapılan yeni reformlar - İran devletinin dikkatini kendine yöneltmiştir. Türkiye'de Cumhuriyet ilan edilmesi İran'da aydınlar arasında büyük yankı uyandırmış İran'da da aynı değişikliklerin yapılması gündeme gelmiştir. Ancak Türk hareketinin siyasetle dini birbirinden ayıran özelliği İran'ın tutucu orta sınıfları arasında kuşkuyla karşılanmasına sebep olmuş; hatta devletin dinsizleşmesi olarak algılanmıştır. İran'daki mollalar da Cumhuriyet fikrine sıcak bakmamış ve destek vermemişlerdir.

Rıza Pehlevi Dönemi'nden itibaren Güney Azerbaycan'da Farslaştırma politikaları şiddetiyle uygulanmaya başlanmıştır. Pehlevi Dönemi ile bir devlet politikası haline gelen Farslaşma hareketi kaçınılmaz olarak diğer etnik kökenlere baskı ve asimilasyon süreçlerini beraberinde getirmiştir. Rıza Şah, "İran Milleti" oluşturmak için başta Azerbaycan Türkleri olmak üzere tüm topluluklar üzerinde asimilasyon politikaları uygulamış, Farsça İran'da tek resmi dil olarak ilan edilmiş, Türkçe yer isimleri Farsça ile değiştirilmiştir. Rıza Şah iktidarı özellikle eğitim ve kamu alanında Türkçe ve Arapça başta olmak üzere diğer dillerin kullanılmasını yasaklamış, yazılı basında da etkin dil olarak Farsça'nın kullanılmasına yönelik tedbirler alınmıştır. Pehlevi rejiminin İranı "modernleştirme" politikası, İranda yaşayan gayri-fars toplumlara karşı panfarsizm politikasının uygulanması, siyasi ve kültürel alanda bu halkların haklarının ihlal edilmesine neden olmuştur.

İran'da Cumhuriyet kurmak karakterine sahip olmayan Rıza Şah'ın diktatörlüğü ve Pehlevi rejiminin Güney Azerbaycan'da yaptığı Farslaşma politikası Türkiye-İran ilişkilerinde zorunluklara neden olmuştur.

Rıza Şah'ın 1934 yılında Türkiye'yi resmi ziyaretine kadar Güney Azerbaycan meselesi Türk-İran ilişkilerinin temel sorunlarından biri olmuş ve bu sorun siyasi ve ideolojik düzeyde tartışmalara ve çatışmalara neden olmuştur.

1. Gazi Mustafa Kemal Atatürk dönemi Türkiye - İran ilişkileri üzerine genel bir değerlendirme

Tarih boyunca İran coğrafyası ile Anadolu bölgesi arasındaki siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkiler devam etmiştir. Her iki bölge stratejik açıdan büyük önem arz ettiğinden bu bölgelerde bulunan devletler arasında uzun süreli savaşlar yaşanmıştır. Orta Çağ boyunca Ön Asya, Yakın ve Orta Doğu'nun siyasi ve jeo-ekonomik manzarasını şekillendiren Osmanlı İmparatorluğu, Azerbaycan Safevi Devleti, Afşar ve Kaçar Türk Hanedanları bölgede hegemonik bir mücadele vermiştir.

XIX. yüzyılda Kaçar Türk Hanedanı ile Osmanlı devleti arasındaki askeri-siyasi rekabet devam etmiş, Feteli Şah Kaçar döneminde 1821-1823 Osmanlı-Kaçar savaşı yaşanmıştır. Savaşın sonucuna göre 28 Haziran 1823'te, Giriş ve 8 maddeden oluşan I. Erzurum Barış Antlaşması imzalanmıştır (Fereci, 1391, s. 23; Aslanov, 1983). Anlaşmanın önsözünde iki ülke arasındaki sınırlar, 1821-1823 İran-Osmanlı Savaşı öncesi olduğu gibi teyit edilmiş ve taraflar arasında ebedi barış ilan edilmiştir. Antlaşmaya göre, savaş sırasında İran birlikleri tarafından işgal edilen tüm Osmanlı vilayetleri (Bayezid, Süleymaniye, Kerkük, Musul) bu anlaşmanın imzalanmasından itibaren 60 gün içinde iade edilecekti. Anlaşmanın ilk maddesi, her iki tarafın da içişlerine

karışmama taahhüdünü öngörmüştür (Mahmudov, Şükürov, 2009). 1838’de İran’a karşı Bağdat Valisi Ali Rıza Paşa harekete geçmiş ve İran’ın Huzistan eyaletine girmiştir. İran da Osmanlı Devleti toprağı olan Süleymaniye bölgesi ile ilgilenmeye başlamış, böylece iki ülke 1842 yılında savaşın eşiğine yeniden gelmişlerdir. Özellikle Rusya ve İngiltere, İran üzerindeki emelleri dolayısıyla konuyla ilgilenmişler ve hem olası bir savaşın önlenmesi hem de sınırın kesin olarak tespit edilmesi için Osmanlı Hükûmeti’ne baskı yapmışlardır (Erim, 1952, s.18). 15 Mayıs 1843 tarihinde Erzurum’da İngiliz ve Rus temsilcilerinin de arabulucu olarak katılımıyla bir konferans yapılmıştır. Çok uzun bir döneme yayılan konferans görüşmeleri sonucunda İngiliz ve Rus temsilciler bir anlaşma taslağı hazırlayarak Osmanlı ve İran temsilcilerine dikte etmişlerdir. Taraflarla yapılan müzakereler sonucunda 1 Haziran 1847’de Erzurum Anlaşması imzalanmış ve 25 Haziran’da Osmanlı Hükümdarı Abdülmecid tarafından onaylanmıştır. İkinci, üçüncü ve sekizinci maddeleri sınırlarla ilgili olan anlaşmanın üçüncü maddesi gereğince, dört ülkenin temsilcilerinden oluşan bir sınır belirleme komisyonu (Tahdid-i Hudud Komisyonu) oluşturulmuştur. 29 Mart 1852’de Derviş Paşa’ya İstanbul’dan gelen talimatın ardından Osmanlı heyetinin çekilmesiyle komisyonun faaliyetleri son bulmuştur. İngiltere ve Rusya’nın komisyon çalışmalarını tekrar başlatma çabaları, bir süre sonra Kırım Savaşı’nın başlaması nedeniyle sonuçsuz kalacaktır (As, 2010, s. 228-229). 3 Ağustos 1869 yılında Osmanlı Devleti’nin Hariciye Nazırı Mehmed Emin Âli Paşa ile İran’ın Osmanlı nezdindeki elçisi Hüseyin Mehmed Han arasında bir anlaşma yapılmıştır. Anlaşmanın ilk maddesinde, iki tarafça sınırın emniyet ve asayişine dikkat ve itina olunacağı kaydedilmiştir. İkinci maddede, iki ülke arasındaki sorunlu bölgelerin, dört devlet komiserinin (1847’deki anlaşmadan bahsediliyor), o bölgede incelemelerde buldukları sıradaki hâliyle kalması kararlaştırılmıştır. Üçüncü maddede, sorunlu bölgelerin, sorun halledilinceye kadar, hangi ülkenin elindeyse yine o ülkede kalacağı belirtilmiştir (As, 2010, s. 228-229). 1874 ve 1875 yıllarında iki ülke, sınır sorunlarını gidermek için yeniden komisyonlar oluşturmuşlarsa da sonuç alınamadan dağılmıştır (Aykun, 1995, s. 268). İran, Osmanlı Devleti’nin, Batı sınırlarındaki sorunlarla uğraşmasından ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan yararlanıp, sorunlu bölgenin bir kısmını ele geçirmiştir. Savaş sonunda imzalanan Berlin Antlaşması gereğince, İran sınırını belirlemekle görevli Rus ve İngiliz görevlilerden oluşan “Muhtelit Komisyon”un almış olduğu karar doğrultusunda Kotur şehri ve arazisi İran’a bırakılmıştır. Berlin Antlaşması’nın imzalanmış olduğu 1878’den 1907’ye kadar geçen süreçte önemli bir olay meydana gelmemiştir (As, 2010, s. 230-231). Daha sonraki dönemlerde Osmanlı Devleti ile Kaçar

Hükümeti arasında düzenli sınır çatışmaları yaşanmış, Ruslar ve İngilizlerin araya girmesiyle yapılan müzakerelere rağmen bu sorun uzun süre çözümlenememiştir.

Hatırlatmak gerekir ki, 30 Ekim 1918’de yapılmış Mondros Ateşkesi’nden sonra yaşanmış gelişmeler sonrasında, Osmanlı-Kaçar ilişkileri aktifliğini kaybetmiştir. Bu dönemde Doğu Anadolu’da Mustafa Kemal’in önderliğinde savaşan askeri birliklerin elde ettikleri zaferler Kaçar Devleti’ni rahatsız etmiştir. Üstelik Bolşeviklerle Kemalistlerin taktiksel birliği tehlikesi ve Osmanlıların himaye ettikleri Kürt soylu İsmail Simko’nun İran ahalisine karşı yaptığı cinayetler, İran-Türkiye ilişkilerinde ciddi sorunlara neden olmuştur.

Anadolu’da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde bir ulusal kurtuluş hareketi başladığı dönemde, İran’da da önemli siyasal gelişmeler meydana gelmiştir. Savaş sonunda, yabancı orduların çekilmesini fırsat bilen İngiltere, Tahran yönetimine 9 Ağustos 1919’da bir anlaşma imzalatmıştır. İngilizler’in İran’ı himaye altına almasını sağlayacak olan bu anlaşmanın tıpkı Sevr Antlaşması gibi meclisten geçememiş olması, İngiltere’nin Ortadoğu’da diğer büyük rakiplerine, özellikle de Rusya’ya karşı üstünlük kurmasını engellemiştir.

Paris Barış Konferansı devam ederken İran Hükümeti’nin Osmanlı Devleti’nden arazi talep etmesi taraflar arasında siyasi soruna neden olmuştur. İran Dışişleri Bakanı, 26 Mart 1919’da İngiliz Dışişleri Bakanı’na göndermiş olduğu yazıda, “*İran sınırının kuzeyinde, Aras Irmağı’ndan başlayarak, Kuzeydoğu’da Derbend’e kadar uzanan ve sınırı Tiflis, Kars ve Erzurum’un yakınından geçerek Erivan ve Elizabetpol’u da kapsayan bölge*”yi İran’ın talep ettiğini belirtmiştir (Sonyel, 1995, s. 42). Bu talep, İngilizler tarafından ciddiye alınmamıştır. Osmanlı-Kaçar ilişkilerindeki bir başka sorun, İran’ın bu dönemde sürekli olarak Türkler’in İran Azerbaycanı’na yönelik faaliyetlerde bulunduğu dair şüpheleridir (As, 2010, s. 234). İranlı tarihçi Muhammedali Bahmani Kaçar şunu belirtiyor: “Bu dönemde İran’da Pantürkizm fikirlerinin yayılması Türkiye’nin faaliyetlerinin bir sonucuydu. Amaç Güney Azerbaycan’ı Türkiye ile birleştirmektir. Bu süreç iki yönde cereyan etmiştir; 1. İran’da Türkçülüğün yayılması; 2. İran’ın Türkiye ile sınır bölgelerindeki isyanları destekleyerek askeri saldırıya zemin hazırlamak (Simko olayı vd.) (Kaçar, 1390 (2011), s. 594). Rıza Han 1921’de İngilizlerin yardımı ile Kaçar Türk Hanedanlığı’na karşı askeri darbeye önderlik etmiş ve 25 Nisan 1926’da resmen şah ilan edilmiştir. Onun iktidarı döneminde (1926-1941) Kaçar döneminden miras kalmış demokratik kavramların aradan kaldırılması için büyük çabalar harcanmıştır. Rıza Şah, devletinin “İran” olarak adlandırılması ile ilgili olarak 23 Aralık 1934’te iç ve dış kurumlara resmi müracaat etmiştir (Ersin, Karamelikli, 2018). Rıza Han, Ankara Hükümeti’nin Anadolu’nun bağımsızlığı için verdiği mücadeleyi

kazanacağını anladıktan sonra, Türkiye ile iyi ilişkiler kurmaya ve bu ilişkileri geliştirmeye gayret etmiştir. Bu amaçla Ağustos 1921’de Mümtaz Üd Devle’yi Ankara’ya fevkalade sefir olarak atamıştır. Türkiye’de bu dönemde İran’la olan ilişkilerini geliştirmek istemiştir.

Rıza Han daha Harbiye nazırı olduğu dönemde Binbaşı Sadık Han Salarnizamla Atatürk’e gönderdiği mektubu ve binbaşının Atatürk’le görüşü her iki ülke arasında olan diplomatik ilişkiler tarihinde büyük önem taşıyor (Nejat, 1388 (2009), s. 230-235). Türkiye ile İran arasındaki diplomatik ilişkiler resmen 1921 yılında başlamıştır. Mümtazüddeve 1921’de ilk İran elçisi olarak Ankara’ya gelmişti. İran Elçisi Mümtazüddeve 30 Haziran 1922 tarihinde Mustafa Kemal’e itimatnamesini sunmuştu. Bu görüşmelerde Kaçar devletinin başbakanı Ahmet Kavam’ın mektubu Atatürk’e takdim edildi ve Mümtazüddeve’nin elçilik belgesi resmen Atatürk tarafından kabul edildi (Dilan, 1998, s.74).

Mustafa Kemal Paşa, elçinin gelişiyle ilgili olarak yapmış olduğu açıklamada, *“Efendiler, İran Devleti Aliyesi, İran milleti muhteremesi hakikaten şark muvazenei umumiyesinde fevkalade haizi ehemmiyet bir kitledir. Şimdiye kadar Türkiye halkı ile İran halkı hakiki ve candan temasa mazhar olamamıştı. Çünkü başlarında öyle adamlar bulunmuştur ki, onlar buna mani idi. Fakat ben yakinen bilirim ki, İran milliyetpervaranı pek mukaddes bir arzu için asırlarca uğraşmış, fevkalade kahraman bir millettir. Fakat bugün İranlı kardeşlerimiz emin olabilirler ki Türkiye’nin başında bulunanlar aynı adamlar değildir. Mümtazüddeve Hazretlerinin temsil ettiği İran millet ve devleti, hakiki temas noktasını bulmuştur. Bunun tecellisi pek feyizli olacaktır. Bu feyizden yalnız Türkiye ve İran değil, bütün şark milletleri müstefiz olacaktır”* diyerek, bu ziyarete vermiş olduğu önemi belirtmiştir (As, 2010, s. 235). Taraflar arasında dostane gelişmeler çerçevesinde Türkiye, 7 Ekim 1922’de Muhittin Paşayı Tahran Büyükelçisi olarak atamış ve Muhittin Paşa 7 Şubat 1923’de Türkiye’nin ilk Tahran büyükelçisi olarak Rıza Han’a güven mektubunu sunmuştur (Sonyel, 1995, s. 274). 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti ilan edildikten birkaç ay sonra Türkiye Cumhuriyeti, Ahmet Şah Kaçar tarafından tanınmıştır (Kave, 1394 (2015), s. 212). Türkiye, Milli Mücadeleyi kazandıktan sonra İran ile olan ilişkilerini istikrarlı bir çizgide sürdürmeye dikkat etmiştir. İran’ın siyasi bütünlüğünü koruması desteklenmiş, bu amaca uygun olarak Rıza Han ile iyi ilişkiler kurulmuştur. Çünkü İran’ın siyasi bütünlüğü Türkiye’nin güvenliği açısından gerekli görülmüştür (Metin, 2012, s.169). Bu dönemde İran’da saltanatın kaldırılması ve Cumhuriyet’in ilan edilmesi için Türkiye büyük çaba harcamıştır. Mustafa Kemal Paşa, Türkiye’nin Tahran büyükelçisi Muhittin Paşa vasıtasıyla Rıza Han’a Cumhuriyet’in ilan edilmesi yolunda tavsiyelerde bulunmuştur (Şimşir, 1996, s. 86-87).

Türkiye’de Cumhuriyet ilan edilmesi İran’da aydınlar arasında büyük yankı uyandırmış İran’da da aynı değişikliklerin yapılması gündeme gelmiştir. Ancak Türk hareketinin siyasetle dini birbirinden ayıran özelliği İran’ın tutucu orta sınıfları arasında kuşkuyla karşılanmasına sebep olmuş hatta devletin dinsizleşmesi olarak algılanmıştır. İran’da Mart 1924’e gelindiğinde kısa bir süre sonra Cumhuriyetin ilan edileceğine dair beklentiler artmıştır. Rıza Han, 21 Mart Nevruz günü Cumhuriyeti ilan etmeyi düşünmüştür. Ancak 3 Mart 1924’de Türkiye’nin Halifeliği kaldırması, İran’da, özellikle mollalar arasında Cumhuriyet fikrine muhalefeti arttırmıştır. 1924 baharında güçlü bir direnişle karşılaşmış gelen yoğun tepkilere daha fazla dayanamayarak Kum şehrinde yayınladığı bir bildiriyle cumhuriyet idaresine karşı olduğunu ilan etmek zorunda kalmıştır. Bu haberi Mustafa Kemal Paşa, Çankaya’da Hamdullah Suphi ve bazı zevatla yemekten öğrenmiş ve memnuniyetsizliğini ifade etmiştir. Bunun üzerine Hamdullah Suphi, İran’da Cumhuriyet yönetimini kuracak aydın zümrenin henüz mevcut olmadığını ifade etmişti (Tanrıöver, 2000, s. 35-36).

Pehlevi Hükümeti’nin Türkiye Cumhuriyeti ile ilk resmi anlaşması 22 Nisan 1926’da Tahran’da yapılmıştır. “*Vidadiyye ve Teminiyye*” (“*Dostluk ve Güvenlik*”) adlanan bu anlaşma ile gümrük, posta ve sınır konularında imzalanacak anlaşmaların detayları hakkında görüşmelere başlanılmıştır (Esnade Muahidate do Canebeye İran ba sayere dövel, 1369 (1990) s. 1122). Nisan 1926 tarihli İran ve Türkiye Dostluk anlaşmasına, 15 Haziran 1928’de ek bir protokol imzalanmıştır (Robert, 1377 (1998). s.16-18). 23 Ocak 1932 tarihinde Tahran’da İran’la Türkiye arasında sınır mesellerine dair “Türk–İran Sınırı Hattı’nın tayini” adlanan anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşma ile süregelen sınır sorunlarına çözüm bulunmuş oluyordu. Bu antlaşmanın uygulanması sırasında Ağrı Dağı sınır bölgesinde bazı değişiklikler yapılmıştır. Tahran anlaşmalarından sonra 5 Kasım 1932 tarihinde Ankara’da yeni bir “Dostluk ve Güvenlik” antlaşması imzalanmıştır (Robert, 1377 (1998). 5 Kasım 1932 de Türkiye ve İran arasında imzalanan Dostluk Antlaşması’ndan sonra iki ülke arasındaki ilişkiler çok vektörlü olarak iyi yönde gelişmeye başladı. İyi yönde gelişen ikili ilişkiler 1934 yılında Mustafa Kemal Paşa’nın daveti üzerine Rıza Şah’ın Türkiye’ye gelmesiyle doruk noktasına çıktı. 1933 yılında Türkiye’nin İran Büyükelçisi Münir Hüsrev Bey (Gerede) İran Şahı’nın huzuruna gittiği zaman Mustafa Kemal’le 1934 yılı ilkbaharında görüşmeye karar verdiğini söylemişti. Türkiye, İran Şahı’nın bu isteğini memnuniyetle kabul ederek resmi davette bulundu. Bu karar 1934 yılı Mart ayında İran Başbakanı tarafından resmen açıklandı (Robert, 1377 (1998), s. 21). Rıza şah sadece bir kere yurtdışında olmuştur. Bu diplomatik ziyaret 1934 yılın Haziran ayında Türkiye Cumhuriyeti’ne yapılmıştır.

Rıza Şah'ın 17 kişiden ibaret askeri ve siyasi heyetinin Türkiye ziyareti büyük izlenim ve başarılarla sona ermiştir (Ebdulrıza, 1375 (1996). s. 395). Rıza Şah 10 Haziran - 07 Temmuz 1934 tarihlerinde Türkiye'ye resmi sefer etti. Ziyaretin amacı ülkeler arasındaki sorunları karşılıklı konuşarak çözüme kavuşturmak ve İran'da yapılacak reformlarda Türkiye'nin tecrübesinden yararlanmak idi.

Rıza Şah'ın oğlu Muhammed Rıza Şah bu ziyaret hakkında kendi anılarında yazıyor: “*O zamanlar tüm düşünceler Türkiye'yi çağdaşlığa götüren Mustafa Kemal Atatürk'e doğru yönelmiştir. Benim babam Atatürk'ü alkışlayan kişilerden biriydi... Muhtemelen Atatürk de bu konuyu anlayarak babama saygı duyuyordu. Babam Türkiye'den ilham alarak, İran'da Cumhuriyet sistemini uygulamak istiyordu. Fakat Şia ruhanilerin, tüccarların ve bir sıra aydınların protestosuna maruz kaldı...*” (Pehlevi, 1379 (2000), s.71).

Rıza Şah kendisi de bu konuda şunları söylemiştir. “*Türklerin Avrupa'dan ilham aldıkları kültürün sayesinde bu kadar gelişmiş olduklarını hiçbir zaman beklemiyordum. Şimdi görüyorum ki, biz çok geride kaldık ve gerek var gücümüzle ülkenin kalkınmasına özellikle kadınların özgürlüğü konusuna başlayalım... Biz büyük bir insan ile görüşmeye gitmiştik. Biz de milletimizi onun milletini ulaştırdığı seviyeye eriştirmeliyiz*” (Alamuti, 1361 (1982), s. 174-175).

Siyasetçi - aydın Mühbirüs Seltene Mehdikulu Han Hidayet ise Rıza Şah'ın modernizme merakı hakkında demiş ki, “*Avrupa'ya benzerlik düşüncesi Türkiye'den Pehlevi'nin beynine geçmişti*” (Hidayet, 1326 (1957), s. 516).

Bu sözlerle Şah'ın Türkiye seyahatinden ve Mustafa Kemal Paşa'dan ne derece etkilendiği anlaşılmaktadır. Gerçekten de Rıza Şah, Mustafa Kemal'in fikirlerinden ve Türkiye'de gördüğü gelişmelerden büyük ölçüde etkilenmiş. İran'a döner dönmez reform hareketlerine hız vermiştir.

Rıza Şah, Türkiye ziyaretinden oldukça faydalandı. 1935 yılında karma halk okulları açıldı. Tahran Üniversitesi ve Ferhengistan kuruldu. Resmi uniforma kanunu kabul edildi. Kurban bayramında Tahran'ın ana meydanında deve kurban edilmesi yasaklandı ve Tahran'daki Kadın Kültür Merkezi resmi bir törenle açıldı. 1936'da bütün okullarda yetişkinler için akşam sınıfları kurulması karara bağlandı. Adli sistem yeniden düzenlenip laikleştirildi ve son adımlar da peçenin ilga edilmesi için atıldı (Oberlinq, 1994, s. 653).

Rıza Şah'ın bu reformları uzun sürmedi. Özellikle kendisinin ve haleflerinin uyguladığı Farslaştırma politikası ve Farsların hegemonyasına dayalı diktatörlük rejimi, çok-etnisiteli İran coğrafyasında yüzlerce yıldır oluşan tolerans ve kültürel değerleri ciddi şekilde etkilemiştir.

2. Rıza Şah Pehlevi'nin Güney Azerbaycan Politikası

Günümüzde İran Azerbaycan'ı olarak da adlandırılan Güney Azerbaycan, Kuzey'de Aras Nehri, Güney'de İran'ın Kürt bölgesi ve Hamse, Batı'da Doğu Anadolu, Doğu'da Talış ve Muğan Dağları ile sınırlı ve Azerbaycan Türkleri ile meskun olan stratejik önemli bir bölgedir. Tebriz, Hamedan, Urmiye, Erdebil, Kazvin, Zencan, Hoy, Marağa, Miyana, Merend, Eher, Miyandab, Salmas, Nagede, Ebher, Bicar, Takestan, Sarab, Mişkin, Astara, Makü, Halhal, Gorve, Mugan (Germi), Heştrud, Geydar, Save, Kengaver vd. Güney Azerbaycan'ın en önemli şehirleri sırasındadır (Metin, 2012, s. 158-159). Günümüzde Güney Azerbaycan hududları dahilinde 25 milyon, İran'da ise toplam 35-40 milyon Azerbaycan Türkü yaşamaktadır.

Türk devlet görevlisi Binbaşı Hüsemettin Tuğaç'ın 1927 yılında kaleme aldığı "İran Azerbaycanı Tedkik Raporu"nda Güney Azerbaycan'ın mülki idari taksimat sistemi hakkında şöyle yazıyor: "Azerbaycan'ın Mülki Taksimatı şöyledir:

1. Tebriz Hakimliği. Merkezi Tebriz şehridir. Şehir nüfusu takriben 200 bindir.
2. Erdebil Hakimliği. Merkezi Erdebildir. Nüfusu 40 bindir.
3. Karadağ Hakimliği. Merkezi Eherdir. Nüfusu 35 bindir.
4. Merend Hakimliği. Merkezi Merenddir. Nüfusu 15 bindir
5. Hoy Hakimliği. Merkezi Hoydur. Nüfusu 30 bindir.
6. Maku Hakimliği. Merkezi Makudur. Nüfusu 10 bindir.
7. Salmas Hakimliği. Merkezi Dilmandır. Nüfusu 8 bindir.
8. Rumiye (Urmiye) Hakimliği. Merkezi Rumiye'dir. Nüfusu 25 bindir
9. Mukri Hakimliği. Merkezi Sovuçbulaktır. Nüfusu 8 bindir.
10. Merağa Hakimliği. Merkezi Merağadır. Nüfusu 30 bindir.
11. Sainkale ve Afşar Hakimliği. Merkezi Sainkaledir. Nüfusu - ?
12. Miyanc Hakimliği. Merkezi Miyanadır. Nüfusu - ?
13. Sarap Hakimliği. Merkezi Saraptır. Nüfusu 12 bindir (Müezzinoğlu, Karamelikli, 2018, s. 32-33).

1932 yılına gelindiğinde İran'da artık Doğu ve Batı Azerbaycan diye iki eyalet oluşturulmuştur. Ahmet Şah Kaçar'ın Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ülkesini terk etmek zorunda kalması ile İran'da Kaçar Türk Hanedanlığı sona ermiş, Rıza Pehlevi Dönemi'nden itibaren Güney Azerbaycan'da Farslaştırma politikaları şiddetiyle uygulanmaya başlanmıştır.

Pehlevi Dönemi ile bir devlet politikası haline gelen farslaştırma hareketi kaçınılmaz olarak diğer etnik kökenlere baskı ve asimilasyon süreçlerini beraberinde getirmiştir. Rıza Şah, 1920

yılında Şeyh Muhammed Hıyabani liderliğinde kurulan Azadistan Devleti sonrası Azerbaycan Türklerini milli politikalarına aykırı görmekte, ekonomik ve kültürel baskılar yapmakla Fars kimliği içerisinde eritmeye çalışmaktaydı. Pehlevi Hükûmeti'nin bu amaçla en büyük girişimi o döneme kadar ülkenin dört büyük eyaletinden biri olan Azerbaycan'ı ikiye bölmek olmuştur. 1937 yılında Azerbaycan eyaleti'nin idari taksimatı değiştirilerek ikiye bölünmüştür. Merkezi Tebriz olan Doğu Azerbaycan ve merkezi Rızaiye (daha önce Urmiye) olan Batı Azerbaycan.

Rıza Şah Pehlevi “İran Milleti” oluşturmak için başta Azeri Türkleri olmak üzere tüm topluluklar üzerinde asimilasyon politikaları uygulamıştır. 1930 yılında Farsça İran'da tek resmi dil olarak ilan edilmiş, 1935 yılında Türkçe yer isimleri Farsça ile değiştirilmiştir. Böylece bölge ekonomik, siyasi ve kültürel açıdan hızla gerilemeye başlamıştır (Kalafat, 2005, s. 105). Rıza Şah iktidarı özellikle eğitim alanında Türkçe ve Arapça başta olmak üzere diğer dillerin kullanılmasını yasaklamış, etkin dil olarak Farsça'nın kullanılmasına yönelik tedbirler alınmıştır. Bu kararlar, diğer etnik dillerin halk arasında konuşulamamasına ve yerel dillerin eğitim alanından çıkıp yalnız aile içerisinde öğrenilebilecek bir statüye indirgenmesine sebebiyet vermiştir (Melikzade, 2005, s. 62). Pehlevi rejiminin İranı “modernleşirme” politikası, İran'da yaşayan gayri-fars toplumlara karşı panfarsizm politikasının uygulanması, siyasi ve kültürel alanda bu halkların haklarının ihlal edilmesine neden olmuştur. Şahlık tahtına oturan Rıza Şah bir türlü reformlarına rağmen sonraki yıllarda onun antidemokrasi ve aşırı fars milliyetçiliği siyaseti ülkede milli-demokratik hareketin başlamasına yeni zemin yarattı (Medetli, 2007. s. 254). Rıza Şah Hükümeti'nin ırkçı politikasının temel hedeflerinden biri İran'da Türk dilinin işleme arealını kısıtlamak, mümkün olduğu kadar unutturmak idi. Güney Azerbaycan'da yeni kurulan devlet okullarında derslerin Türk Dili'nde öğretilmesi yasağı ile birlikte okullarda sözlü konuşmalarda Türk dilini kullanma bile yasaklandı. Tahran'dan gönderilmiş maarif müdürleri bu alanda özel etkinlik gösteriyordu. Onların arasında A. Mevsimi ve Q. Zövqi özellikle öne çıkmışlardır. Marif müdürü Mevsimi, ortaokullarda “*Türkçe konuşanların boynuna ip geçirip ahıra bağlayın*” talimatı vermiştir. Zövqinin ise Güney Azerbaycan'da ilköğretim okullarında teneffüs sırasında Türkçe konuşanları cezalandırmak için “*para cezası sandıkları*” koymak hakkında talimatı uzun yıllar insanların hatıralarından silinmemiştir (Tağıyeva, Rehimli, Bayramzade, 2000, s. 203). Pehlevi Hükümeti'nin bu istikamette gördüğü tedbirler sırasında, İran'ın Azerbaycan bölgesi üzere baş komutanı general Mehmet Hüseyin Ayrım'ın emri ile Tebriz şehrinde okulları, kültür merkezlerini, devlet idarelerini ve mollaların camiede konuşmalarını kontrol eden “Fars dilinin gelişimi cemiyeti” adlı bir teşkilat yaratılmıştır.

Zorunlu askerlik uygulaması da yalnızca ordunun genişletilmesine yönelik değil, askerlik görevine alınan erkeklerin yurttaşlık bilinci kazanarak, diğer etnik gruplarla kaynaşacakları, etnik dilleri yerine Farsça kullanmak zorunda oldukları, devlete, şaha ve bayrağa bağlılıklarını her gün gösterecekleri bir örgütlenme içerisinde, kimliklerini yerelden çıkartıp ulusal atıflarla inşa etmelerine yönelik bir amaç taşımaktadır. Öyle ki, askere alınanların çoğu ilk altı ay Farsça eğitimi almaktaydı (Abrahamian, 2009, s.104). 1930 ile 1940 yılları arasında Güney Azerbaycan'da devlet yatırımı olarak iki fabrika yapılırken Türk nüfusunun az olduğu diğer bölgelerde bu sayı 20'ye ulaşmıştır (Metin, 2012, s. 178). Rıza Pehlevi döneminde, yeni ekonomi ve kültür merkezi olarak Tahran geliştirilmiş ve böylece Güney Azerbaycan'dan kitleler halinde bu bölgeye Türkler göç ederek Fars nüfusu arasında asimilasyona maruz kalmıştır. Ayrıca Güney Azerbaycan'a atanan valilerin Türk olmayıp Farslardan seçilmesine dikkat edilmiş, bu yerel yöneticiler halkın Türkçe konuşmasını engellemek, Türkçe yayın yapmasını yasaklamak için çabalamışlardır. Azeri Türkleri'nin Türk olmadığı, arî ırktan oldukları, Azeri Türkçesi'nin de Ural-Altay dil grubundan değil Farsça'nın bir kolu olduğu fikri devlet görüşü olarak ileri sürülmüştür (Güneyli, 2005, s. 74).

Pehlevi Dönemi'nde uygulanan ulus devlet yaklaşımına karşı Azerbaycan Türkleri arasında üç farklı görüş hakim olmuştur. İlk grup, Fars kimliğine asimile olmayı savunuyordu. Farslılaşma onlar için Fars Milliyetçiliği'nden ziyade, İran'ın kültürel ve tarihi mirasına sahip çıkmayı temsil ediyor, bu yolla İran'ın bütün vatandaşlarını, ekonomik ve sosyal gayelerin hayata geçirilmesinde birleştirici bir rol oynayacağı düşünülüyordu. Bu görüş 1920'lerden İkinci Dünya Savaşı sırası ve sonrasına kadar Azerbaycanlı aydınlar arasında yaygındı. İkinci grup, İran üst kimliği içerisinde Azerbaycan etnik kimliğinin ve özerkliğinin korunmasını savunuyordu. Bu görüş de İran kimliğini etnik kimlikten ayrı tutuyor ve onu Fars kimliği ile bağdaştırmıyordu. İkinci Dünya Savaşı sırasında kurulan Azerbaycan Milli Hükümeti ağırlıklı olarak bu görüşün bir yansımasıydı. Üçüncü grup ise, sosyalist ve komünist ideolojilerin desteklediği sınıf kimliğini temele alıyor ve etnik gruplara karşı uygulanan ayrımcılık politikalarının son bulmasında evrensellik ilkesini savunuyordu (İpek, 2012, s. 272).

3. Atatürk Dönemi Türkiye-İran ilişkilerinde Güney Azerbaycan Meselesi

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk Dönemi'nde Türkiye'nin İran'a yönelik dış politikasında Güney Azerbaycan meselesi ana faktörlerinden biriydi. Türkiye'nin İran'da görev alan büyükelçilerinin ilk görevlerinden biri Güney Azerbaycan meselesi ile ilgilenmek idi. Türkiye'nin ilk Tahran büyükelçisi Muhittin Paşa'yı büyükelçi olarak ataması (7 Ekim/1922), İran içinde Azeri Türkleri arasında memnuniyetle karşılanmıştır. Türkiye'nin

Muhittin Paşa'yı Tahran'a büyükelçi olarak tayin etmesi, İran içinde bazı sıkıntılara sebep olmuş, Türkiye'nin Azeri Türkleri ve onların topraklarıyla ilgileneceğinden endişelenmiştir.

İran'ın söz konusu endişesini Rıza Han dahi Türkiye'nin Tahran ateşemiliteri Hüseyin Tuğaç'a böyle ifade etmiştir; *“Zannediyorum ki Türkiye'nin İran Azerbaycan'ında gözü vardır. Burasını almak ister. Evet, Azerbaycan halkı Türk'tür. Türkiye bunu ihmal edemez. Vakıa, şimdi Türkiye böyle bir politika gütmüyor. Mustafa Kemal Paşa çok akıllı bir zattır. Fakat kendisinden sonra Türkiye yine “İttihat ve Terakki” hükümetinin siyasetini benimseyebilir. Görüyorum ki, demiryolu inşaatınız iki koldan Azerbaycan'a doğru yönelmiştir. Gerekir ki Türkiye Azerbaycan'ı er geç alsın”* (Arar, 1981, s. 16).

Rıza Şah iktidarının başlarında Türkiye-İran ilişkilerinde yaşanan zorunluktan biri de Pehlevi Hükümeti'nin Güney Azerbaycan'da yaptığı Farslaştırma siyaseti olmuştur. Pehlevi Sülalesi'nin hakimiyet dönemine kadar her zaman İran'da Türk nüfusu hep etkin olmuş ve devletin tüm kademelerinde yer alarak önemli rol oynamıştır.

Türk devlet görevlisi Binbaşı Hüsemettin Tuğaç'ın 1927 yılda kaleme aldığı “İran Azerbaycanı Tedkik Raporu”nda Güney Azerbaycan'ın Pehlevi döneminden önceki yönetim sistemi ve bölgenin önemi hakkında böyle yazıyor: *“Azerbaycan, İran”ın en büyük eyaletlerinden biridir. Eyalet merkezi Tebriz şehridir. İran arazisi mülki idare nokta-i nazarından bazı vilayet ve eyaletlere taksim olunmuştur. Bunlardan her ikisi de Dahiliyye Nezareti”ne merbut olup yekdiğerinden farkı, eyaletlerin arazi itibariyle daha büyük olması ve birinci derecede valilerin (ferman fermaların) idaresinde olmasıdır. Azerbaycan dahi bir eyalet olup 4-5 sene evveline kadar (Kaçarlar döneminde – M.A) ferman ferma (valilerin) idaresinde idi. Bu memuriyete ekseriyetle veliahtlar tayin olunduklarından Azerbaycan ferman fermalığının (eyaletinin) hususi ehemmiyeti var idi. Ferman fermalar mülki ve askeri, adli ve sair idari işleri kamilen elinde bulundurduğundan pek büyük salahiyet sahibi idiler. Beş seneden beri (Pehlevi dönemi – M.A.) askeri işler (Fermandehi Külli Kuvayi Şimal-i Garp) Umum Şimal Harp Kuvvetleri Kumandanlığı ünvanına haiz bir fırka kumandanına mustakilen tevdi edilmiştir. Halen Tebrizde ferman ferma (vali) değil, eyalet namı verilen bir memur bulunmaktadırlar...”* (Müezzinoğlu, Karamelikli, 2018, s. 31).

Güney Azerbaycan'daki bu idari yapı, Rıza Şah Pehlevi'nin yönetime gelmesi ile değişmiş, merkezi yönetimin denetimi güçlendirilerek yerel yönetim sisteminin yetkileri sınırlandırılmıştır. Günümüzde İranda Türkmanlar, Kaçarlar, Dulkadiroğulları, Avşarlar, Urumlular ve bunlara

ilaveten 35 milyonu geçen Azerbaycan Türkleri'nin toplamı genel nüfusun % 45-50'sini teşkil etmektedir.

İran'da Pehlevi Hükümeti tarafından yürütülen, özellikle de sosyal ve kültürel alanı kapsayan bu politika Türkiye yetkilileri arasında olumlu karşılanmıyor, Rıza Şah'ın panfarsist politikasına karşı tedbirler görülmesinin gerekli olduğu öne sürülürdü. Pehlevi rejiminin Güney Azerbaycan'da yürüttüğü Türk karşıtlığı politikası Türk yetkililerinin dikkatından kaçmamış, Güney Azerbaycan'da yaşananları ve bunlara dair Türkiye'nin ne gibi tedbirleri alınabileceğini içeren raporları yetkili makamlara sunmuşlardır.

5 Ocak 1926 tarihinde Van Hudut Komitesi'nden Erkan-ı Harbiye Umumiye Riyaseti İstihbarat Dairesi'ne gelen ve buradan, 10 Ocak 1926'da Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Müşir Fevzi Çakmak'a ve oradan da Başvekâlet Celilesi'ne iletilen İran ahvaline dair bir belge gönderilmiştir. Ahmet Şah Kaçar yerine Rıza Şah Pehlevi'nin şah ilan edilmesinin Güney Azerbaycan'daki olumsuz etkileri hakkında önemli bilgilerin yer aldığı ve Van Hudut Komiseri Süleyman Harbi'nin kendi görüş ve isteklerini de içeren söz konusu belgede ifade edildiğine göre, *“Aslen Türk olan Kaçar sülalesinin son şahını iskat ederek yerine Pehlevi Hanedanı'nı getirmeleri Güney Azerbaycan'da memnuniyetsizliğe neden olmuştur. Zira İran başındaki İngiliz oyuncağı Rıza Pehlevi, Azeri Türkleri'nin etnik kimliğini yok edip Azerbaycan'ı Acem yapmak için çok uğraşmaktadırlar. Okullardaki Türkçe dersler yasaklanmış, Urmiye'deki Türk Vali görevden alınarak yerine Fars bir idareci atanmıştır. Ayrıca Güney Azerbaycan'da bir Ermeni ve Asuri devleti kurmak için Tebriz'de İngilizler ve Urmiye'de Amerikanlar çalışmalarına devam etmektedirler. Bütün bu gelişmelerin ışığında Türkiye Cumhuriyeti, Tebriz'deki Şehbenderlik Kançılıryası'na Türk dostu olan Zafer üd Devle'yi tayin ederek bölgede siyasi olarak üstünlüğü ele geçirmeyi amaçlamaktadır”* (Metin, 2012, s. 178-179).

Pehlevi hakimiyeti bir yandan İran'da Türk nüfusunu asimile etmek isterken, diğer yandan Türkiye'nin bölgede etkisini kırmak için Kürtleri desteklemiş, bölgede bir Kürt Devleti'nin kurulmasına destek vermiştir. İran hükûmeti, 1925 Raman, Recko, Şeyh Sait, 1926 Koçuşağı, Ağrı, 1928 Sason, 1930 Zeylan Deresi ve Şemdinli olaylarında Türkiye aleyhine bir politika izlemiştir. Pehlevi hükûmeti 1925 yılında İran içindeki Ermeni göçmenleri Türkiye sınırına yakın köylere yerleştirmeye başlamıştır. İran Hükûmeti'nin Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarını ülkedeki karışıklıkları öne sürerek 1925 yılında pasaportlu ve pasaportsuz sınırlarına sokmadığı gibi ihracatını da yasaklamıştır. Hükûmet bununla da kalmayarak Türklere türlü zorluklar çıkartmış, Türkiye'deki Şükkak Kürt Aşireti Reisi Simko Ağa'ya hediyeler göndererek yanlarına çekme

teşebbüsünde bulunmuştur. İran bu hareketleri yaparken İngilizlerle işbirliği içine girmiş ve İngilizler Revandizla Akre’de askerî kuvvetler bulundurmıştır. Bu süreç devam ederken 1930’lu yıllarda kürt aşiret reisi Halit ağa ile maiyeti sınıra yakın bir yer olan Kire’ye yerleştirilmiştir (Yüksel, 2007, s.1788). Pehlevi hakimiyeti’nin bu türlü negatif faaliyetleri Türkiye-İran münasibetlerini olumsuz etkiledi.

Güney Azerbaycan’da söz konusu sorunlara dair bir başka belge de Birinci Umumi Müfettişlik Başmuşaviri’nin bölgeye yaptığı bir gezi sırasında gözlemlerini, karşılaştığı sorunları ve bunlara dair uygulanacak politikaları içeren ve Başbakan İsmet Paşa’ya sunulan 13 Ocak 1934 tarihli rapordur. Raporda ifade edildiğine göre; Birinci Umumi Müfettişlik Başmuşaviri, 1933 yılının sonlarında Güney Azerbaycan’ın Makü şehrindeki Türkiye-İran Daimî Hudut Komisyonu toplantısına, Türkiye Cumhuriyeti’ni temsil eden heyetin başkanı olarak katılmış ve bu fırsattan istifade ederek, Azerbaycan Türkleri’nin durumu hakkında bir inceleme yapma fırsatı bulmuştur.

Rapordan elde edilen bilgilere göre, *“İran’da Azerbaycan Türkleri arasındaki dayanışma ve Türklük bilinci, birkaç yıl önce İran hükümetinin buralarda uyguladığı şiddet politikaları sebebiyle artmıştır. Türkiye’de milliyete önem veren inkılâbın doğması, Birinci Dünya Savaşı sırasında oralara giden Türk birliklerinin attığı Türklük tohumlarının kolaylıkla canlanmasına ve Türklük duygusuna doğru bilinçli adımlar atılmasına neden olmuştur”*. Birinci Umumi Müfettişlik Başmuşaviri’nin ifadesine göre, *“Azerbaycan Türkleri, Türkistan Türklerinin yolu üzerinde bulunmaktadır ve onların mili benliklerini muhafaza etmesi, Türkiye’de doğan toplumsal inkılâp hareketlerinin ve milliyetçilik düşüncesinin kolay bir şekilde geniş Türk kitlelerine intikaline ve Türkler arasındaki kültür birliğinin bozulmamasına, Türkler arasındaki bağların tesisine yardımcı olur”*. Başmuşavir, raporunun ilerleyen bölümlerinde Türkiye’nin Azeri Türklerinin durumuna karşı ne yönde faaliyet yapması gerektiğine dair görüşlerini bildirmiştir. Buna göre; *“Türk dili Türkiye dışında özellikle Suriye, Irak, İran, Kafkasya ve Orta Asya’da çeşitli diller arasında hala konuşma dili olarak varlığını sürdürmektedir. Ancak Türkiye daha fazla ihmalkâr davranırsa Türk dili bu bölgelerdeki varlığını kaybedebilir. Bu bakımdan hem memleket içindeki milli benliği geliştirmek hem de Türkçenin diğer bölgelerde yaşamasını sağlamak için şu hususlara önem verilmelidir;*

1. *Tebriz şehri önemli bir Türklük merkezidir. Burada bir koloni vücuda getirmeli ve aydın bir Türk topluluğunu oraya yerleştirip, yaşatma çareleri aranmalıdır. Öyle ki burada bir Türk okulu açmanın yolu bulunabilsin.*

2. *Güney Azerbaycan'da Türk diliyle kolayca yayın yapabilmek için aydınlarımızın Fransızca öğretmek bahanesiyle orada okullar açması en doğru yoldur. Böylece Türkler, bu okullara kolayca gidebilirler ve İran hükümetinin dikkatini çekmeden yeni Türk harflerini öğrenebilirler.*
3. *İstanbul'daki Üniversitede veya Ankara'da bilimsel bir dergi çıkarılmalı ve bunda sınırlar dışındaki Türklük cereyanlarına değinmeden bilimsel yazılara ağırlık verilmelidir. Ayrıca Türklerin yaşadığı ülkelerin yetkililerini şüphelendirmeden bu dergiyi komşu ülkelere ucuz yolla sokup satmak gerekir. Bu derginin yaşaması için bütün asker ve memurlar abone edilmeli, esnaf/vatandaş herkes propaganda yolu ile abone olmaya teşvik edilmelidir. İstanbul Üniversitesi'ne yurt dışından gelen ünlü profesörlerin Türk Dili'ne dair yazdığı makaleler dergide kesinlikle yer almalıdır” (Metin, 2012, s. 180-182).*

Bu türlü raporlardan ve resmi belgelerden belli olur ki, söz konusu dönemde Türkiye'nin Pehlevilerin İran'da gerçekleştirdiyi panfarsizm politikasına karşı tedbirler aldığı görülmektedir. Güney Azerbaycan sorunu bir yandan Türk yetkilileri rahatsız ederken, diğer yandan da bu dönemde Türkiye'de faaliyet gösteren “Türk ocağları”na bağlı aydınları endişelendirmekte idi. Bu dönemde Türkiye'de faaliyyet gösteren “Türk ocağları”na mensup dergilerde Güney Azerbaycan sorunu öne sürülmektedir.

Birinci dünya savaşı sırasında İran'dan İstanbul'a göçen Türk aydınları Türkçülük akımları ile yakından tanışarak, İran Türkleri'nin kurtuluş meselesini gündeme getirmişlerdir. Bu sırada ünlü Türk aydınlarından biri Süleyman Nazif tarafından Zerdüş peygamberin Türk olduğu iddiası İran basınında büyük qalmaqala neden olmuştur.

Türkiye-İran ilişkilerini etkileyen ana konulardan biri, 1923 yılı Temmuz ayında Rövseni Bey'in İstanbul'da “Türk Ocağı”nda iki buçuk saat süreyle İran Türkleri hakkında konuşması olmuştur. İran müelliflerinin fikrine Hasan Rövseni Bey'in bu çıkışı İran'da Pantürkizm'in görsel zuhurudur. Rövseni Bey konuşmasında belirtmiştir ki, “*İran'da 10 milyonluk İran nüfusunun 4 milyonunu Azerbaycan Türkleri oluşturmaktadır. İran doğasında ve dağlarında Türk izinden ve Türk kanından başka iz görmedim*” (Türk ocağında konferans, İranşehr, sal 2, Şumare 2, Mizan 1302 (1923), s. 78-94).

Bu konuşmasında Rövseni Bey İran Azerbaycanlılarının gelecekte bir Türk saltanatı kuracaklarını da vurgulamıştır (Kave, 1378 (1999), s. 33). Bu konuşmaya karşı ilk tepki Kaçar Devleti'nin İstanbul'daki elçiliği tarafından olmuştur. Büyükelçi İshak Han Türkiye Devleti'nin resmi temsilcisi Adnan Bey'le görüşünde Rövseni Bey'in adalet önüne çıkarılmasını, tembihini ve

özür dilemesini talep etmiştir (Kave, 1378 (1999)). Rövseni Bey'in bu konuşmasına İran basını da ciddi şekilde tepki göstermiştir. "Mihen" gazetesi, Atatürk'ün zafer kazanması münasebeti ile Tahran sokaklarında asılmış resmlere işaret edilerek iktidara Pantürkizm tehlikesi ile mücadele tavsiye edilmiştir (Kave, 1378 (1999), s. 37). İran Parlamentosu Tebriz Milletvekili Mirza Yusif Khan Adli, Tebriz halkını bir mitinge davet ederek Rövseni Bey'in Pantürkist görüşlerini protesto etmeye çağırdı. Ancak İran, Türkiye ile ilişkilerinin bozulacağı korkusuyla bu mitinge engel oldu (Kaçar, 1390 (2011)). Ayrıca Ebülğasım Şirvani adlı yazarın "Mihen" gazetesinde Rövseni Bey'i hitap ederek, Türklere karşı aşağılayıcı ve rencide edici küfürlerle konuşma yapmıştır. Ebülğasım Şirvaninin yazısında kullanılmış kelimeler o kadar ahlaksız idi ki, Türkiye Büyükelçisi'nin Yardımcısı Celal Bey 3 Eylül 1923 tarihinde itiraz olarak İran Dışişleri Bakanlığı ikinci idaresinin reisi Mirza İshak Han'la görüşmüş ve itiraz notasını ona sunmuştur. Notada kaydedilirdi ki, "*Dünya devletlerin karşısında merdi-merdane duran Türkiye'nin asil milletine ahlaksızlıkla küfr edenler cevapsız kalmayacaktır*" (Kave, 1378 (1999), s. 39-40).

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucusu Mehmet Emin Resulzade'nin 1923 yılında İstanbul'da neşr ettiği "Azerbaycan Cumhuriyeti" eseri de İran muhitinde yeni bir kalmakala neden olmuştur. Eserde İranlı ve Türklük mevzuları tahlil edilir, Aras nehrinin her iki kıyısının tarihi ilişkileri ve farsların Güney Azerbaycan'daki negatif siyaseti şerh olunurdu. Resulzade'nin eserinde yer alan fikirlere karşı "Mihen" gazetesinde panfarsist yazar Ali Sadiqiya'nın yazısı yayımlanmıştır (Kave, 1378 (1999), s. 41).

1924 yılı Eylül ayında Rövseni Bey'in Vatan Gazetesi'nde yayımlanan "İran'ın iç yüzü" adlı makalesinde, "*gerek İran'ın iç yüzü tespit edilsin ... artık kutsal vazifemize başlayarak, İran'da fars boyunduruğu altında inleyen dört milyon kardeşlerimizin kurtuluşuna çalışmalıyız..*" diyerek ifade bırakılmıştır (Rövseni Bey, 1343 (14 Eylül, 1924)). Rövseni Beyin bu makalesine cevap olarak, Habibullah Nobext adlı yazarın "Tecedüt" gazetesinde itiraz makalesi yayınlanmıştır (Ruznameye Teceddüt, 1303 (1924)).

Bu olayların gidişinde ünlü Türk yazarı Süleyman Nazifin h.ş. 1303 yılında (1924) "Resimli Gazete" de yayımladığı "Bizim yetim kardeşlerimiz" ve Ahmet Şükrü Bey'in "Vatan" gazetesinde yayımladığı "Güney Azerbaycan Türkleri" adlı makaleleri İranda büyük ses-küy yaratmıştır. Bu makalelere cevap olarak Pehlevi rejimi yanlı "Şafak-e sorx" gazetesinde çeşitli makaleler yayınlanmıştır (Ruznameye Şefeq-i sorh, 1304 (1925/Eylül)).

Ünlü yazar Süleyman Nazif Bey yayımladığı bu makalede, İran'ı Acemistan adlandırarak, İran Türkleri'nin acemlerin elinde rehin olduğunu yazar ve onları Fars egemenliğinden kurtulmak

için çağrıda bulunur. Aynı yılın Ağustos ayında (1924/Ağustos) Nazif Efendi, “Vatan” gazetesinde çıkan “İran’ın Batını” adlı yazısında, İran’ı 4 milyon Türk’ün hapishanesi adlandırarak Farsların zincirlerinden kurtulmayı Türklerin kutsal görevi olarak görüyor (Kaçar, 1390 (2011)).

İran’da devlet düzeyinde Türkçülüğe karşı çalışmalar sırasında Bakan Yardımcısı Mahmut Afşar Yazdi’nin 1925 Temmuz ayında yayımladığı “Ayende” (Gelecek) dergisinin rolü büyük olmuştur. Mahmut Afşar derginin birinci sayısında yazdığı "Bizim talebimiz: İran'ın milli birliği" adlı makalesinde o güne kadar baş vermiş tüm olaylara değinerek, İran’da milli birlik oluşturmak amacıyla çeşitli öneriler ileri sürmüştür. O, İran’ın esas dilinin Fars dili olmasını öne sürerek, ülkede var olan tüm bölgesel, kültürel, eğitici, ahlaki ve dil farklılıklarının imha edilmesini tavsiye etmiştir (Afşar, 1304 (1925/Temmuz) s. 5).

Mahmut Afşar, Türkiye ve İran arasında 1926 yılında imzalanan "Vidadiyye ve Teminiyye" Anlaşması hakkında diğer bir makalesinde yazıyordu ki, *"Bu anlaşma İran'ı Batı sınırları tarafından tehdit eden ciddi tehlikelerin hiçbirini önlemeye muktedir değildir. En büyük tehdit, bizi Batı'dan tehdit eden Turancılık düşüncesinin yayılmasıdır. İki ülke arasında iyi ilişkiler, o zaman ortaya çıkabilir ki, toprak iddiaları olmasın. Bu konudaki en önemli faktör Güney Azerbaycan'daki tüm kültür ve eğitim alanlarının kontrolüne bağlıdır"* (Mecelleye Ayende, 1305 (mayıs/1926). s. 571).

Pehlevi hükümetinin bu istikamette gördüğü tedbirler sırasında, İran’ın Azerbaycan bölgesi üzere baş komutanı general Mehmet Hüseyin Ayrımin emri ile Tebriz şehrinde okulları, kültür merkezlerini, devlet idarelerini ve mollaların camiede konuşmalarını kontrol eden “Fars dilinin gelişimi cemiyeti” adlı bir teşkilat yaratılmıştır. Uzun bir süre içerisinde Türk aydınları ile Pehlevi Hükümeti politikasını destekleyen panfarsist aydınlar arasında siyasi, ideoloji ve kültürel alanda yaşanan bu tartışmalar, Türkiye-İran siyasi ilişkilerinde sorunlara neden olmuştur.

Lakin bir süre sonra resmi antlaşmalarla başlayan iki ülke arasındaki gelişmeler İran Şahı Rıza Pehlevi’nin Haziran 1934’te gerçekleştirdiği Türkiye ziyareti ile yumuşama ve barış sürecine girmiştir (Erdal, 2012, s. 84).

Sonuç

Kaçar Hükmdarı Ahmet Şah’ın ülkesini terk etmek zorunda kalması ile İran’da Kaçar Türk Hanedanlığı sona ermiş (1925), Rıza Pehlevi Dönemi’nden itibaren Güney Azerbaycan’da Farslaştırma politikaları şiddetiyle uygulanmaya başlanmıştır. Pehlevi Dönemi ile bir devlet politikası haline gelen farslaştırma hareketi kaçınılmaz olarak diğer etnik kökenlere baskı ve asimilasyon süreçlerini beraberinde getirmiştir. Rıza Şah Pehlevi “İran Milleti” oluşturmak için

başta Azeri Türkleri olmak üzere tüm topluluklar üzerinde asimilasyon politikaları uygulamıştır. 1930 yılında Farsça İran'da tek resmi dil olarak ilan edilmiş, 1935 yılında Türkçe yer isimleri Farsça ile değiştirilmiştir. Böylece bölge ekonomik, siyasi ve kültürel açıdan hızla gerilemeye başlamıştır. Rıza Şah iktidarı özellikle eğitim alanında Türkçe ve Arapça başta olmak üzere diğer dillerin kullanılmasını yasaklamış, etkin dil olarak farsça'nın kullanılmasına yönelik tedbirler alınmıştır. Bu kararlar, diğer etnik dillerin halk arasında konuşulamamasına ve yerel dillerin eğitim alanından çıkıp yalnız aile içerisinde öğrenilebilecek bir statüye indirgenmesine sebebiyet vermiştir.

Rıza Pehlevi Dönemi'nde, yeni ekonomi ve kültür merkezi olarak Tahran geliştirilmiş ve böylece Güney Azerbaycan'dan kitleler halinde bu bölgeye Türkler göç ederek Fars nüfusu arasında asimilasyona maruz kalmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk Dönemi'nde Türkiye'nin İran'a yönelik dış politikasında Güney Azerbaycan meselesi ana faktörlerden biri olmuştur. Pehleviler Dönemi'nde İran'da yürütülen bu politika Türkiye'de olumlu karşılanmamış, panfarsizm politikasına karşı tedbirler görülmesinin gerekli olduğu gündeme getirilmiştir. Güney Azerbaycan'daki sorunlar hakkında Van Hudut Komiseri Süleyman Harbi'nin görüş ve isteklerini içeren belgeler, Birinci Umumi Müfettişlik Başmüsaviri'nin bölgeye yaptığı bir gezi sırasında karşılaştığı sorunları ve bunlara dair uygulanacak politikaları içeren raporu, o dönemde Güney Azerbaycan'ın Türkiye için önemini ortaya koymaktadır. Bu dönemde Türkiye'de faaliyet gösteren Türk ocaklarına mensup dergilerde Güney Azerbaycan sorunu öne sürülmektedir. Birinci Dünya Savaşı sırasında İran'dan İstanbul'a göçen Türk aydınları Türkçülük akımları ile yakından tanışarak, İran Türkleri'nin kurtuluş meselesini gündeme getirmişlerdir. Genel olarak, etnik ve etno-kültürel çoğulculuk, Pehlevi yönetimi döneminde ve şu anda İran'da en tehlikeli faktör olarak kabul edilmekte ve şiddet içeren yöntemlerle engellenmektedir. Bu anlamda Rıza Şah ve haleflerinin faaliyetleri, İran kimliğinin merkezine Fars kimliğini yerleştirerek İrancılığı ideolojikleştirmeye dayanmaktadır. Özellikle de İran'da Pehlevi Hükûmeti yürüttüğü etno-kültürel soykırım politikası, Güney Azerbaycan Türkleri'nin ve diğer Türki halklarının tarih, kültür ve dillerinin katledilmesini amaçlayan panfarizm ideolojisine dayanmaktaydı. Ne yazık ki Pehlevi Dönemi'nde başlayan Türk karşıtlığı (Türkofobi) politika ve etno-kültürel ayrımcılık, bugün İran'da Şii mezhebi kisvesi altında devam etmekte ve bu politikanın temel özü, Sasani düşüncesine dayalı Fars şovenizmidir.

Kaynaklar

1303 (1924). 20 sünbüle, *Ruznameye Tecedtü*.

1304 (1925/Eylül). Numruhaye 25 murdat ve 27 murdat, *Ruznameye Şefeq-i sorh*.

Alamuti, M. (1361 (1982). *İran der Ahti pehlevi zendegi-ye Rıza Han*, Neşre Pegah.

Arar, İ. (1981). Atatürk'ün Günümüz Olaylarına da Işık Tutan Bazı Konuşmaları, *Belleten*, 45 (1), 5-26.

As, E. (Güz 2010). XVI. yy'dan Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Kadar Türk-İran Sınır Sorunları ve Çözümü. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 46, 219-253.

Aslanov, R. (1983). *İrano-Tureçkie otnoşeniya v 20-60-x qodax XIX veka* [Yayımlanmamış Doktora Tezi, Azerbaydjanskiy Qosudarstvennyy Universiteti].

Aykun, İ. (1995). *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Anlaşması* [Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi].

Barış, M. (Ağustos 2012). Türk-İran ilişkilerinde Güney Azerbaycan Meselesi (1918-1938). *Uşak Üniversitesi, TSA*, 2, 157-187.

Dilan, H. B. (1998). *Atatürk Dönemi Türkiye'nin Dış Politikası (1923-1939)*, Alfa Yayınları.

Ebdulrza, H. M. (1375 (1996). *Tarihi revabeti hariciye İran*, (Çape 5), Neşre Emir Kebir.

Erdal, İ. (2012). Atatürk Dönemi (1923–1938) Türk-İran ilişkileri ve Sadabad Paktı. *Karadeniz Araştırmaları*, 34, 77-88.

Erim, N. (1952). Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuzeydoğu ve Doğu Sınırları. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 9, 1-2, 1-26.

Ervand, A. (2009). *Modern İran Tarihi*. (Çev. Dilek Şendil). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Esnade Muahidate do Canebeye İran ba sayere dövel, (1369 (1990). Deftere mütaleate siyasi ve beynelmileli, Cilde penc, Tahran.

Fereci, M. (h.ş. 1391). Berresiye mesaili arziye İran ve Turkiye derdoreye Reza Şah (h.ş. 1304-1320). (19-45). *Gencineyi esnad. Defteri - evvel bahar, Şomareye heşdado penc*, Tahran.

Güneyli, A. (2005). Birinci Pehlevi (1929-1941) Döneminde Güney Azerbaycan. *Güney Azerbaycan Sosyal, Kültür, Siyasi Araştırmalar Dosyası*, Ankara.

Hidayet, M. Han. (1326 (1957). *Hatirat ve Hatarat*, Neşre Rengin.

XX. Yüzyıl Güney Azerbaycan edebiyatında demokratik ideyalar (1900-1985). (1990). Elm.

İpek, C. D. (Yaz 2012). Güney Azerbaycan Türklerinde Kimlik Sorunu. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 1, (12), 267-283.

Kaçar, M. A. B. 1390 (2011). *Temamiyyeti erziye İran: Seyri der tarixe merzhaye İran*. Müessiseyi mutalat ve pejuheşayi siyasi.

Kalafat, Y., Keskin, A. (2005). İranlılık Paradigmasının Çöküş Süreci ve Güney Azerbaycan Milli Hareketinin Yükselişi. *Güney Azerbaycan Sosyal, Kültür, Siyasi Araştırmalar Dosyası*.

Kaştan, Y. (2007). Atatürk Dönemi'nde Türkiye - İran Siyasi ve Ekonomik İlişkileri. 38. ICANAS, Türkiye, 10-15 Eylül 2007, 1783-1797.

Kave, B. 1378 (1999). *Pantürkizm ve İran*, Nere Pejuheş ve Şirazeye Kitab.

Kave, B. 1394 (2015). *Revabete İran ve Türkiye ez soqute douleti Osmani ta beramedeni nezame Cumhuru*, Neşri Perdise Daneş.

Mahmudov, Y., Şükürov, K. (2009). Azerbaycan: Beynelhalq münasebetler və diplomatiya tarihi. *Dövlətlərarası müqavilelər və digər harici siyaset aktları (1639-1828)*. (s.477-488), (Birinci cild), Turxan.

Mahmut, A. (1304). Metlube ma vehdete milliye İran. Mecelleye Ayende, sale evvel, şumreye evvel. *Tahrən*, Tir. (1925/Temmuz).

(Ordibehete 1305 (mayıs/1926). Şumareye 10, Tahrən. *Mecelleye Ayende*.

Medetli, E. (2007). *Azerbaycan tarihi meseleleri İran tarihçiliğinde (XX yüzyılın başlarında)*. Turhan.

Medetoğlu, A. (2012). *Güney Azerbaycan Türkleri son 100 yılda*, Adiloğlu.

Melikzade, T. (2005). Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920) ve İran (Fars) Basını. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 4, 61-64.

Müezzinoğlu, E., Karamelikli, H. (2018). *1927 İran Azerbaycanı İstihbarat Raporu ve Analizi*. İmaj.

Neqdi, N. H.(1388 (2009). *Revabete İran ve Türkiye*. Daneşgahe Azade İslami.

Novaya istoriya İrana, Xrestomatiya. (1988). Nauka.

Oberlinq, P. (1994). Atatürk and Reza Shah. *I Uluslararası AtaTürk Sempozyumu Bildirileri*. 21 Eylül 1987, Ankara, 651-659.

Pehlevi, M. R. (1379 (2000). *Pasoh be tarih*, (İngilizceden Farscaya Çeviren Hüseyin Ebu Turabiyen). Neşri Zeryab.

Robert, A. (1377 (1998). *Qiyame Şeyh Sait Piran*, (Tercüme İbrahim Yunisi), Neşri Neqahe no.

Rövşeni Bey. İranın iç yüzü, (1343 (1924, 14 Muharrem, 14 Eylül), *Vatan gazetesi*.

Sonyel, S. (1995). *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika* (C.1), TTK Yayınları.

Şimşir, B. N. (1996). *Bizim Diplomatlar*, Bilgi Yayınevi.

Tağıyeva, Ş., Rehimli, E. (Bije), Bayramzade, S., (2000). *Güney Azerbaycan*, Orhan.

Tanrıöver, H. S. (2000). *Dağ Yolu (I)*, Kültür Bakanlığı 1000 Temel Eser.

Türk ocağında konferans. (Mizan 1302 (1923). *İranşehr*, sal 2, Şumare 2, 78-94.